

51. Bijstand van de advocaat bij het verhoor: loopt Nederland in de pas met Europa?

De inhoud van de verhoorbijstand van verdachten in strafzaken is een belangrijke kwestie waar de meningen (nog steeds) over verdeeld zijn, ondanks de Richtlijn 2013/48/EU en de EHRM-jurisprudentie. De Hoge Raad was afwachtend en introduceerde pas per 1 maart 2016 het recht op verhoorbijstand, omdat de wetgever de taak niet spoedig genoeg op zich nam. Nieuwe jurisprudentie op dit punt volgde. Maar is de invulling die Nederland geeft aan de verhoorbijstand wel in overeenstemming met de Europese lijn?

Nadat de Hoge Raad de taak op zich had genomen om invulling te geven aan de verhoorbijstand, volgde een Beleidsbrief van het OM alsook een kort geding dat werd aangespannen door de NVSA. Lidstaten hebben nog tot uiterlijk 27 november 2016 om uitvoering te geven aan Richtlijn 2013/48/EU¹ (hierna: Richtlijn). Hoe de verhoorbijstand moet worden ingevuld is onderwerp van discussie.

In dit artikel gaan wij in op de ontwikkeling van de verhoorbijstand, zoals die voortvloeit uit de jurisprudentie van het EHRM en de Richtlijn. Door de Beleidsbrief en de gewezen jurisprudentie heeft Nederland invulling gegeven aan de verhoorbijstand. De vraag is of deze invulling EHRM-proof is. Daarbij wordt gekeken naar de uitwerking van de verhoorbijstand in Nederland, op basis van de rechtspraak van de Hoge Raad en de Beleidsbrief. Tevens wordt gekeken naar de recente jurisprudentie van het EHRM en de Nederlandse rechtspraak uit 2016 over dit onderwerp.

1 De verhoorbijstand volgens de jurisprudentie van het EHRM

De ontwikkeling van de verhoorbijstand heeft al een lange (Europese) weg afgelegd. Reeds in 1985 oordeelt het EHRM dat de rechten van de verdediging niet theoretisch of illusoir mogen zijn, maar praktisch en effectief moeten kunnen worden uitgeoefend.² In 1996 voegt het EHRM daaraan toe dat het recht op toegang tot een raadsman geldt vanaf het begin van het politieverhoor.³ Een paar jaar later wordt de fysieke aanwezigheid van een advocaat tijdens verhoor benadrukt.⁴ In de bekende *Salduz*-jurisprudentie (2008) overweegt het EHRM dat de kwetsbare positie van een verdachte alleen kan worden gecompenseerd.⁵

'(...) by the assistance of a lawyer whose task it is, among other

¹ Richtlijn 2013/48/EU van het Europees Parlement en de Raad van 22 oktober 2013 betreffende het recht op toegang tot een advocaat in strafprocedures ter uitvoering van een Europees aanhoudingsbevel en het recht om een derde op de hoogte te laten brengen vanaf de vrijheidsbeneming en om met derden en consulaire autoriteiten te communiceren tijdens de vrijheidsbeneming, *PbEU* 6 november 2013 L 294.

² EHRM 24 november 1993, nr. 13972/88, par. 38 (*Imbrioscia/Zwitserland*), EHRM 30 september 1985, *Publ. ECHR*, Series A, vol. 96 (*Can/Oostenrijk*). Zie ook C. van den Wyngaert, *Strafrecht, strafprocesrecht & internationaal strafrecht*, Apeldoorn: Maklu 2006, p. 624.

³ EHRM 8 februari 1996, nr. 18731/91, par. 62-64 (*John Murray/Verenigd Koninkrijk*). Dit recht kan worden beperkt indien daar goede redenen voor zijn, maar er moet sprake blijven van een eerlijk proces ex art. 6 EVRM.

⁴ EHRM 2 mei 2000, nr. 35718/97, par. 60 (*Condron/Verenigd Koninkrijk*).

⁵ EHRM 27 november 2008, nr. 36391/02 (*Salduz/Turkije*).

things, to help to ensure respect of the right of an accused not to incriminate himself.

Het EHRM reikt slechts een open normenkader aan voor de invulling van het recht op verhoorbijstand. Het recht moet 'practical and effective' zijn. De daadwerkelijke invulling wordt overgelaten aan de lidstaten.⁶ In ieder geval is duidelijk dat een verdachte het recht heeft 'to be effectively defended by a lawyer'.⁷

In de jaren na de Salduz-jurisprudentie volgen meer uitspraken van het EHRM waarin een schending van artikel 6 EVRM wordt geconstateerd omdat de verdachte geen bijstand heeft gehad van een advocaat tijdens het politieverhoor.⁸ In *Navone e.a.* (2013) is meer expliciet geoordeeld dat al meerdere malen is vastgesteld dat een verdachte recht heeft op assistentie van een advocaat tijdens het politieverhoor. Als de nationale wetgeving van de lidstaten de mogelijkheid van verhoorbijstand uitsluiten, dan is dat op zichzelf een schending van artikel 6 EVRM.⁹ Dit bleek ook al uit de uitspraak van het EHRM in de zaak *Dayanan* (2009).¹⁰ Daarbij wordt naar aanleiding van *Navone* nu tevens duidelijk dat consultatiebijstand van maximaal 1 uur geen voldoende waarborg is voor het recht op toegang tot een advocaat.¹¹

Van belang is verder het *Aras*-arrest (2014) waarin het EHRM een schending van artikel 6 EVRM aannam omdat de advocaat niet de mogelijkheid heeft gehad om actief deel te nemen aan het verhoor. Het EHRM oordeelde:

'In the present case, the applicant's lawyer was allowed to enter the hearing room during the questioning of the applicant, however, this was a passive presence without any possibility at all to intervene to ensure respect for the applicant's rights. (...) Accordingly, the Court concludes that the mere presence of the applicant's lawyer in the hearing room cannot be considered to have been sufficient by Convention standards.'

Het Europees Hof wijst nogmaals op de *Salduz*-jurisprudentie en ziet geen aanleiding om daarvan af te wijken. Daarom is sprake van een schending van artikel 6 EVRM.¹²

In 2016 blijft de verhoorbijstand een 'hot topic'. In de zaak *Borg* heeft een verdachte tijdens het politieverhoor een belastende verklaring gegeven, zonder dat sprake was van bijstand van een advocaat. Het EHRM concludeert tot een schending van artikel 6 EVRM, omdat het onder de Maltese wetgeving op dat moment niet mogelijk was om een advocaat bij politieverhoor aanwezig te hebben.¹³

In de zaak *Simeonovi* heeft een verdachte geen verhoorbijstand gekregen tijdens de eerste drie dagen van de invezekeringstelling, terwijl hij daar wel om had verzocht. Het EHRM oordeelde:

'(...) the rights of the defence will in principle be irretrievably prejudiced when incriminating statements made during police interrogation without access to a lawyer are used for a conviction.'

Volgens het Europees Hof is een verbod op bijstand door een advocaat voor een verdachte die in verzekering is gesteld een schending van artikel 6 EVRM, ongeacht of de verdachte zich op zijn zwijgrecht beroept of niet.¹⁴

In de zaak *Simeonovi* was geen sprake van een dergelijk verbod, maar kreeg de verdachte geen advocaat terwijl daar wel om was verzocht. Volgens het EHRM moet onderzocht worden of het gegeven dat geen bijstand was verleend, 'the fairness of the criminal proceedings as a whole' aantast. Om diverse redenen neemt het EHRM echter geen schending aan van artikel 6 EVRM. Allereerst overweegt het Europees Hof dat uit de beschikbare stukken blijkt dat de verdachte niet is verhoord in de eerste drie dagen van zijn invezekeringstelling en dat het verhoor heeft plaatsgevonden nadat hem was medegedeeld dat sprake is van een *criminal charge*. Bovendien was een advocaat aanwezig bij het verhoor. Een andere omstandigheid die het Europees Hof bij het oordeel betreft is het feit dat de verdachte zich in eerste instantie op zijn zwijgrecht heeft beroepen en later in aanwezigheid van een advocaat een bekentenis heeft afgelegd. Tot slot was de veroordeling niet enkel gebaseerd op de bekentenis en kon de verdachte zich tijdens de zitting verweren tegen de onrechtmatigheden.¹⁵

6 EHRM 27 november 2008, nr. 36391/02, par. 51 (*Salduz/Turkije*).

7 EHRM 27 november 2008, nr. 36391/02, par. 50 (*Salduz/Turkije*).

8 EHRM 11 december 2008, nr. 4268/04, par. 66 (*Panovits/Cyprus*). Van belang is wel nog te melden dat de verdachte in deze zaak zich bij het Europees Hof niet beklagde over het gebrek aan verhoorbijstand, maar dat hij niet was gewezen op het recht op consultatiebijstand. Zie ook EHRM 28 juni 2011, nr. 4429/09, par. 257 (*Šebalji/Kroatië*).

9 EHRM 24 oktober 2013, nrs. 62880/11, 62892/11, 62899/11 (*Navone e.a./Monaco*).

10 EHRM 13 oktober 2009, nr. 7377/03 (*Dayanan/Turkije*).

11 EHRM 24 oktober 2013, nrs. 62880/11, 62892/11, 62899/11 (*Navone e.a./Monaco*).

12 EHRM 18 november 2014, nr. 15065/07, par. 40-42 (*Aras/Turkije*).

13 EHRM 12 januari 2016, nr. 37537/13 (*Borg/Malta*).

14 EHRM 6 juli 2016, nr. 21980/04, par. 109-110 (*Simeonovi/Bulgarije*).

15 EHRM 6 juli 2016, nr. 21980/04, par. 110-116 (*Simeonovi/Bulgarije*).

Een paar weken geleden oordeelde het EHRM opnieuw over de verhoorbijstand.¹⁶ In de zaak Ibrahim e.a. ging het om de verdachten van de aanslagen in Londen uit 2005, waarbij 'safety interviews' werden afgenomen. Er is geen consultatiebijstand geweest en de advocaten werd de toegang tot het 'safety interview' ontzegd. Volgens het EHRM is geen sprake van een schending van artikel 6 EVRM voor deze verdachten, gelet op de exceptionele omstandigheden. Ook mochten de

Het Europees Hof heeft met deze uitspraak de deur opengezet om in extreme situaties rechten van de verdachte te schenden zonder dat dit gevolgen heeft

verklaringen worden gebezigd voor het bewijs. Gelet op de bedreiging voor de veiligheid van de burgers was het naar het oordeel van het Europees Hof geoorloofd de gesprekken onmiddellijk te beginnen zonder aanwezigheid van een advocaat.

De zaak Ibrahim e.a. is een voorbeeld van een 'ticking bomb'-scenario, waarbij de verdachte mogelijk levensreddende informatie kan verstrekken maar zich op zijn zwijgrecht beroept. De aanslagen in Londen hadden reeds veel levens geëist.¹⁷ In een dergelijk geval bestaat een dilemma tussen tegenstrijdige belangen: potentieel onschuldige slachtoffers voorkomen of het fundamentele recht van een verdachte respecteren? Het Europees Hof heeft met deze uitspraak de deur opengezet om in extreme situaties rechten van de verdachte te schenden zonder dat dit gevolgen heeft. Daarbij komt het risico van de 'slippery slope'. Het Europees Hof zou er goed aan doen duidelijke grenzen te stellen aan schendingen van artikel 6 EVRM.

Vooralsnog kan onzes inziens, afgezien van extreme situaties zoals een terrorismedreiging, uit de EHRM-jurisprudentie worden afgeleid dat het uitgangspunt is dat de verdachte recht heeft op een praktische en effectieve verhoorbijstand door een advocaat.

Naar aanleiding van de diverse EHRM-uitspraken heeft de Hoge Raad gemeend de handschoenen te moeten oppakken.

2 Het decemberarrest en de daaropvolgende rechtspraak

Het nationale startschot voor het recht op verhoorbijstand wordt gegeven door de Hoge Raad in zijn inmiddels befaamde decemberarrest.¹⁸ Was de Hoge Raad in 2014¹⁹ nog de mening toegedaan dat de regeling van de verhoorbijstand de rechtsvormende taak van de Hoge Raad te buiten ging, eind 2015 stelt de Hoge Raad onomwonden vast dat de aangehouden verdachte recht heeft op bijstand van een raadsman tijdens het verhoor. Het wetgevingsproces is kennelijk te weinig voortvarend, nu 'ruim zes jaar na het arrest van 2009 en anderhalf jaar na het arrest van 2014' nog geen wettelijke regeling tot stand is gebracht. Ook het stellen van prejudiciële vragen over het recht op verhoorbijstand zou te veel vertraging in de strafrechtspleging teweegbrengen. Mede om die reden en ten behoeve van de rechtszekerheid is de Hoge Raad zelf in december 2015 tot aanscherping overgegaan. De Hoge Raad gaat er voortaan van uit dat een aangehouden verdachte het recht heeft op bijstand van een raadsman tijdens het verhoor door de politie, behoudens dwingende redenen om dat recht te beperken. Omdat niet kan worden aangenomen dat opsporingsambtenaren onmiddellijk bekend zijn met het decemberarrest, wordt ervan uitgegaan dat per 1 maart 2016 toepassing wordt gegeven aan het recht op verhoorbijstand. De verdachte dient vóór aanvang van het verhoor te worden gewezen op zijn recht op verhoorbijstand. Afstand van dit recht kan uitdrukkelijk dan wel stilzwijgend, maar moet in ieder geval ondubbelzinnig zijn. Een verdere inhoudelijke invulling van het recht op verhoorbijstand wordt door de Hoge Raad niet gegeven.

Hoewel het hiervoor genoemde recht op verhoorbijstand helder is, is de rest van het arrest van de Hoge Raad dit allerm minst. Allereerst laat het arrest onduidelijkheid bestaan over de vraag wat de grondslag is voor het recht op de verhoorbijstand.²⁰ Vloeit dit recht voort uit de jurisprudentie van het EHRM bij artikel 6 EVRM of is het recht gegrond op het recht van de Europese Unie? Daarnaast roept het arrest de vraag op vanaf wanneer een verdachte recht heeft op verhoorbijstand. Is dat vanaf het moment van het wijzen van het arrest, per 1 maart 2016 of heeft de verdachte altijd al recht

Citaat afkomstig van par. 112.

16 EHRM 13 september 2016, nrs. 50541/08, 50571/08, 50573/08 en 40351/09 (Ibrahim e.a./Verenigd Koninkrijk).

17 Zie bijv. D. Luban, 'Liberarism, torture and the ticking bomb', *Virginia Law Review* 2005, p. 1425-1461.

18 HR 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608, NJ 2016/52, m.nt. A.H. Klip.

19 HR 1 april 2014, ECLI:NL:HR:2014:770, NJ 2014/268, m.nt. Schalken.

20 Zie de noot van A.H. Klip bij HR 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608, NJ 2016/52.

gehad op een advocaat bij het verhoor?

Allereerst bestaat onduidelijkheid over de grondslag van het recht op verhoorbijstand. Zoals wordt opgemerkt door annotator Klip, lijkt de Hoge Raad op twee gedachten te hinken.²¹ Enerzijds verwijst de Hoge Raad naar artikel 6 EVRM en de jurisprudentie die daaromtrent is gewezen. Anderzijds lijkt de Hoge Raad het recht op verhoorbijstand tevens af te leiden uit het recht van de Europese Unie. Met Klip en Bleichrodt zijn wij van mening dat artikel 6 EVRM als grondslag het meest voor de hand ligt, aangezien geen rechten kunnen worden ontleend aan de Richtlijn zolang de implementatiedatum nog niet is verstreken.²²

Voorz is het de vraag vanaf wanneer de verdachte recht heeft op verhoorbijstand. Op 6 september 2016 heeft de Hoge Raad op dit punt duidelijkheid verschaft.²³ In cassatie speelde de vraag of de bewezenverklaring terecht dan wel ten onrechte mede is gebaseerd op de verklaring van verdachte gelet op het feit dat tijdens het verhoor geen advocaat aanwezig was. De Hoge Raad verwierpt het middel en overweegt dat het recht op verhoorbijstand niet met terugwerkende kracht geldt. Het arrest ziet op gevallen ná het gewezen arrest van 22 december 2015. Onder verwijzing naar het decemberarrest wordt in de periode 22 december 2015 tot 1 maart 2016 bij wijze van 'overgangsrecht' niet het rechtsgevolg van bewijsuitsluiting verboden. Dat kan dan volgen bij schendingen van de verhoorbijstand vanaf 1 maart 2016.

Inmiddels is in Nederland sinds 22 december 2015 al enige rechtspraak gewezen op dit punt, waarbij toch wordt afgeweken van het arrest van de Hoge Raad. Zo concludeert Rechtbank Midden-Nederland op 28 januari 2016 wel tot bewijsuitsluiting.²⁴ Het betrof het een verhoor van een verdachte (zonder advocaat) in mei 2014. Volgens het decemberarrest is in beginsel sprake van een vormverzuim in de zin van artikel 359a Sv indien een aangehouden verdachte niet in de gelegenheid is gesteld om zich bij het politieverhoor door een advocaat te laten bijstaan. De rechtbank oordeelde dat de verbalisanten niet bedacht hoefden te zijn op een aanscherping van de regels betreffende de rechtsbijstand en dat daarom de Hoge Raad de verhoorbijstand heeft geïntrodu-

ceerd per 1 maart 2016. Nu de verdachte in kwestie schriftelijk kenbaar had gemaakt een advocaat bij verhoor te willen hebben en dit door de opsporingsambtenaren is geweigerd, concludeert de rechtbank tot bewijsuitsluiting (mede gelet op de ernst van de verdenking en het belang van de verdachte bij aanwezigheid van zijn advocaat bij verhoor).

Op 7 juni 2016 oordeelde de Hoge Raad over een verhoor van een verdachte zonder bijstand van een advocaat in november 2012.²⁵ Voorafgaand aan het verhoor had de verdachte nog gesproken met zijn advocaat. Tijdens het eerste verhoor heeft de verdachte ondubbelzinnig afstand gedaan om een advocaat te consulteren. Tijdens het vierde verhoor kwam de verdachte daarop terug. Daaraan is geen gevolg gegeven. Volgens de Hoge Raad eist artikel 28 Sv of een andere rechtsregel niet dat een verhoor direct wordt stilgelegd als een verdachte tijdens een verhoor vraagt om zijn advocaat te spreken. Niettemin oordeelt de Hoge Raad dat het van de omstandigheden van het geval afhangt of sprake is van een vormverzuim ex artikel 359a Sv, waarbij 'de aard en ernst van de beschuldiging, de gegevens waarover verdacht en de advocaat ten tijde van de consultatie konden beschikken, de inhoud van de verklaringen die verdachte eerder heeft afgelegd en het verloop van het verhoor' in aanmerking kunnen worden genomen.²⁶

3 EU-Richtlijn en het Nederlandse wetsvoorstel ter implementatie hiervan

3.1 Toepassing van de Richtlijn vóór de implementatiedatum?

Omdat de Hoge Raad het Unierecht van belang acht voor de verhoorbijstand, is een nadere bestudering van de Richtlijn en het wetsvoorstel ter implementatie van belang. De Richtlijn dient uiterlijk op 27 november 2016 in de nationale wetgeving te zijn omgezet. Tot die tijd is de Nederlandse staat niet verplicht het recht op verhoorbijstand wettelijk te garanderen en kan geen rechtstreekse werking worden ontleend aan de bepalingen neergelegd in de Richtlijn. De Hoge Raad oordeelde reeds in 2014 al in die zin.²⁷ Wel heeft de Hoge Raad in het decemberarrest rekening gehouden met het feit dat de Richtlijn binnen afzienbare tijd moet zijn geïmplementeerd. Hierbij gaat de Hoge Raad ervan uit dat reeds beleidsmatige en praktische maatregelen zijn genomen om de verhoorbijstand in november 2016 mogelijk te maken. De Hoge Raad stelt dat voor het verstrijken van de implementa-

21 Noot van A.H. Klip bij HR 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608, NJ 2016/52.

22 Noot van A.H. Klip bij HR 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608, NJ 2016/52 en concl. A-G Bleichrodt van 8 juli 2016, ECLI:NL:PHR:2016:736, onder 21.

23 HR 6 september 2016, ECLI:NL:HR:2016:2018.

24 Rb. Midden-Nederland 28 januari 2016, ECLI:NL:RBMNE:2016:440. De rechtbank concludeert bij een andere verklaring van de verdachte ook tot bewijsuitsluiting, omdat het recht op consultatiebijstand was geschonden.

25 HR 7 juni 2016, ECLI:NL:HR:2016:1115.

26 HR 7 juni 2016, ECLI:NL:HR:2016:1115, r.o. 3.5.2.

27 HR 1 april 2014, ECLI:NL:HR:2014:770, r.o. 2.5.2.

tiedatum het niet aanwezig zijn van een advocaat bij verhoor niet tot bewijsuitsluiting *hoeft* te leiden. Dit brengt echter niet mee dat de afwezigheid van de raadsman bij het verhoor voor die tijd geen schending van het recht op verhoorbijstand oplevert. De Hoge Raad wijst in het kader van artikel 359a Sv immers ook op de mogelijkheden van strafvermindering en de enkele vaststelling van een vormverzuim. Aan de feitenrechters wordt op deze wijze meegegeven dat kan worden voorgesorteerd op de invoering van de Richtlijn.²⁸

De vraag is echter of niet meer 'rechten' aan de Richtlijn kunnen worden ontleend. Uit jurisprudentie van het EHRM vloeit namelijk voort dat lidstaten zich tijdens de implementatietermijn 'dienen te onthouden van maatregelen die de verwezenlijking van het door deze richtlijn voorgeschreven resultaat ernstig in gevaar zouden brengen'.²⁹ Met Dieben menen wij dat artikel 6 EVRM een algemeen beginsel van Unierecht is en dat in ieder geval door de lidstaten Richtlijnconform moet worden gehandeld.³⁰ Met die interpretatie zou ook vóór 1 maart 2016 een recht bestaan op verhoorbijstand. Als laatste ressort geldt nog dat als de implementatietermijn van de Richtlijn is verstreken, de verdachte dan wel rechtstreekse werking aan de Richtlijn kan ontleenen.³¹

Hierbij is ook van belang op welke grondslag de Hoge Raad het recht op verhoorbijstand baseert. Zo heeft A-G Spronken in 2013 naar aanleiding van de EHRM-uitspraak in de zaak Navone geconcludeerd dat uit artikel 6 EVRM een recht op verhoorbijstand voortvloeit.³² De Hoge Raad heeft toen de taak aan de wetgever overgelaten om dit zo nodig op te pakken. In de toelichting op het voorstel tot wet ter implementatie van de Richtlijn wordt echter ook aangegeven dat indien artikel 6 EVRM als basis geldt, de verplichting voor het garanderen van het recht op verhoorbijstand al eerder ingaat.³³

3.2 De inhoud van de Richtlijn

De essentie van het recht op verhoorbijstand is geregeld in artikel 3, derde lid, onder b, van de Richtlijn: de mogelijkheid van de advocaat om daadwerkelijk deel te nemen aan het verhoor. De invulling wordt overgelaten aan de lidstaten.

Deze regels mogen echter niet in de weg staan aan de essentie en de daadwerkelijke uitoefening van het recht op verhoorbijstand.³⁴ Bovendien kan de advocaat tijdens het verhoor vragen stellen, verduidelijking vragen en verklaringen afleggen. In uitzonderlijke omstandigheden kan worden afgeweken van het recht op verhoorbijstand, zoals wanneer gevaar dreigt voor het leven, vrijheid of fysieke integriteit van een persoon of wanneer het onderzoek substantiële schade dreigt te leiden. Dergelijke afwijkingen van het recht op verhoorbijstand dienen bovendien tijdelijk te zijn en te voldoen aan eisen van subsidiariteit en proportionaliteit.

In het kader van de verhoorbijstand zoekt Europa duidelijk aansluiting bij het EVRM en de rechtspraak van het EHRM. In paragraaf 12 van de preambule wordt vermeld dat de Richtlijn de toepassing van het Handvest bevordert door voort te bouwen op de artikelen 3, 5, 6 en 8 van het EVRM zoals deze worden uitgelegd door het EHRM. Zo wordt benadrukt dat advocaten in staat moeten zijn de fundamentele aspecten van de verdediging onverkort te waarborgen.

In 2015 is een wetsvoorstel ingediend ter implementatie van de Richtlijn.³⁵ Het eerste lid van het voorgestelde artikel 28d Sv geeft een verdachte recht op rechtsbijstand tijdens het politieverhoor. Bepaald is dat de raadsman het verhoor kan bijwonen en daaraan kan deelnemen. Volgens de memorie van toelichting wordt onder 'deelnemen' verstaan:³⁶

'(...) dat de raadsman binnen de grenzen van de hierna te bespreken regels over de inrichting van en orde tijdens het verhoor, onder meer opmerkingen kan maken, vragen kan stellen en om verduidelijking kan vragen.'

Uit het eerste lid vloeit tevens voort dat de verdachte of diens raadsman kan verzoeken om een onderbreking van het verhoor voor overleg. Dit verzoek kan echter worden afgewezen indien door het voldoen aan herhaalde verzoeken de orde of voortgang van het verhoor zou worden verstoord. Wanneer de verdachte om onderbreking verzoekt, moet hij hiertoe ten minste eenmaal in de gelegenheid worden gesteld.³⁷

Uit het voorgestelde ontwerp komt naar voren dat de raadsman enkel voor en na het verhoor opmerkingen kan

28 HR 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608, r.o. 6.4.2.

29 Citaat afkomstig van HvJ EG 22 november 2005, nr. C-129/96 (*Inter-Environnement Wallonie ASBL*). Zie ook Th. Dieben, 'De richtlijn is dood, leve de richtlijn?!', *NBSSTRAF* 2014/139.

30 Dieben, *a.w.*

31 HvJ EG 5 april 1979, nr. C-148/78 (*Tullio Ratti*).

32 Concl. A-G Spronken van 26 november 2013, ECLI:NL:PHR:2013:1424, par. 45.

33 Toelichting op voorstel tot wet ter implementatie van Richtlijn 2013/48/EU (*PbEU* L 294), p. 93.

34 Zoals benadrukt in par. 25 van de Preambule bij Richtlijn 2013/48/EU.

35 Wetsvoorstel 34157, Implementatie van Richtlijn 2013/48/EU (*PbEU* L 294). Het wetsvoorstel is op 31 maart 2016 aangenomen door de Tweede Kamer en is op dit moment aanhangig bij de Eerste Kamer.

36 *Kamerstukken II* 2014/15, 34157, 3 (MvT), p. 28.

37 *Kamerstukken II* 2014/15, 34157, 3 (MvT), p. 29.

maken en vragen kan stellen.³⁸ Tijdens het verhoor mag dat in slechts drie gevallen: de raadsman mag de verbalisant erop attenderen dat (1) de verdachte een bepaalde vraag niet begrijpt, (2) dat de verbalisant het pressieverbod ex artikel 29 Sv overtreedt of (3) dat de toestand van de verdachte een verantwoorde voortzetting van het verhoor in de weg staat. Het is de raadsman niet toestaan buiten de hem gegeven bevoegdheden te treden, hiervan onredelijk gebruik te maken of de orde van het verhoor te verstoren. Wanneer de raadsman zich niet aan de gestelde regels houdt, kan hem verdere deelname aan het verhoor worden ontzegd.

Het zal geen verbazing wekken dat niet iedereen het eens is met deze invulling van de verhoorbijstand. De Nederlandse Orde van Advocaten (NOvA) meent dat het conceptbesluit het recht op rechtsbijstand vooral beperkt.³⁹ De NOvA stelt voorop dat de raadsman een actieve rol heeft tijdens het verhoor en daadwerkelijk kan deelnemen. Het verlenen van advies behoort tot de kerntaken van de raadsman. Naar het oordeel van de NOvA dient de raadsman dan ook adviesvragen van de cliënt te kunnen beantwoorden, maar ook ongevraagd advies te kunnen verlenen (zoals een advies om een bepaalde vraag wel of niet te beantwoorden). Daar is in de visie van de NOvA geen onderbreking voor nodig. Om de diverse kritiekpunten te ondervangen, heeft de NOvA in 2013 een 'best practice' protocol opgesteld.⁴⁰ In het huidige wetsvoorstel is aan de kritiek van de NOvA echter niet tegemoetgekomen.⁴¹

4 Huidige nationale invulling

4.1 Beleidsbrief

In afwachting van de invoering van het wetsvoorstel is een Beleidsbrief opgesteld. Het College van Procureurs-Generaal beoogt het recht op verhoorbijstand in te vullen. De Beleidsbrief brengt tegelijkertijd een wijziging van de Aanwijzing rechtsbijstand politieverhoor 2010A007 met zich.⁴² In de brief wordt opgemerkt dat het beleid is gebaseerd op het decemberarrest van de Hoge Raad en op het wetsvoorstel. Dat is duidelijk terug te zien in de tekst van de Beleidsbrief. De regels zijn nagenoeg identiek aan het besluit ter invulling van het wetsvoorstel. Zo mag de raadsman enkel voor en na het

politieverhoor opmerkingen maken, is inmenging tijdens het verhoor slechts mogelijk wanneer de verdachte de vraag niet begrijpt, er ongeoorloofde druk wordt uitgeoefend of de verdachte niet meer in staat is het verhoor verder te ondergaan en kan de raadsman worden verwijderd wanneer hij zich niet aan de regels houdt.

4.2 Kort geding en prejudiciële vragen

Op 8 maart 2016 dagvaardden de Nederlandse Vereniging van Strafrechtadvocaten (NVSA) en de Nederlandse Vereniging voor Jonge Strafrechtadvocaten (NVJSA) de Staat der Nederlanden. Inzet is een andere invulling van het recht op verhoorbijstand. De NVSA en NVJSA stellen onder andere dat de rol van de advocaat tijdens het verhoor te zeer wordt beperkt. In de dagvaarding vordert de NVSA dan ook dat de Beleidsbrief buiten toepassing zal worden verklaard met als doel dat de verhoorbijstand alsnog daadwerkelijk kan worden uitgeoefend.

In een tussenvonnis van 31 maart 2016 oordeelde de voorzieningenrechter dat de Beleidsbrief de rol van de advocaat tijdens het verhoor beperkt.⁴³ Er bestaat onzekerheid over de vraag of de beperkingen uit de Beleidsbrief te verenigen zijn met het decemberarrest. Deze onduidelijkheid, samen met het feit dat de invulling van de verhoorbijstand in een groot aantal zaken in geschil is, leidt ertoe dat de voorzieningenrechter prejudiciële vragen aan de Hoge Raad heeft voorgelegd.

Advocaat-Generaal mr. F.W. Bleichrodt heeft op 8 juli 2016 zijn conclusie genomen.⁴⁴ Bleichrodt wijst erop dat de Hoge Raad de aanscherping van de regels plaatst in het licht van de EHRM-rechtspraak en leidt hieruit af dat artikel 6 EVRM de meest voor de hand liggende grondslag is. Hij constateert dat noch de Hoge Raad noch het EHRM het recht op verhoorbijstand inhoudelijk heeft ingevuld. Het enige houvast dat door het EHRM wordt gegeven is het feit dat het recht 'practical and effective' moet zijn. Omdat de bewoordingen van de Hoge Raad en het EHRM dermate algemeen zijn, volgt Bleichrodt niet de stelling van de NVSA dat de Beleidsbrief te weinig bevoegdheden aan de raadsman geeft. Het EHRM laat de lidstaten immers een ruime mate van vrijheid bij de invulling van het recht op verhoorbijstand. Uit de EHRM-jurisprudentie kan niet worden afgeleid dat de regels uit de Beleidsbrief an sich, ongeacht de omstandigheden van het geval, aan een praktische en effectieve uitoefening van het

38 Kamerstukken II 2014/15, 34157, 3 (MvT), p. 79-80.

39 Adviescommissie Strafrecht, *Preadvies wetsvoorstellen rechtsbijstand en politieverhoor*, 14 april 2014, p. 35-38 (<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/blg-465888>).

40 Nederlandse Orde van Advocaten, 'Raadsman bij politieverhoor: protocol'. Het protocol is te vinden op de website www.advocatenorde.nl.

41 Kamerstukken II 2014/15, 34157, 3 (MvT), p. 88.

42 Aanwijzing rechtsbijstand politieverhoor 2010A007, *Stcrt.* 2010, 4003.

43 Rb. Den Haag 31 maart 2016, ECLI:NL:RBDHA:2016:3367. Partijen hebben de gelegenheid gekregen om zich uit te laten over de prejudiciële vraag die is voorgelegd aan de Hoge Raad.

44 Concl. A-G Bleichrodt van 8 juli 2016, ECLI:NL:PHR:2016:736.

recht op verhoorbijstand in de weg staat.

4.3 Het antwoord van de Hoge Raad

Op 13 september 2016 heeft de Hoge Raad arrest gewezen.⁴⁵ De prejudiciële vragen worden zo opgevat dat de NVSA wenst te vernemen of de Beleidsbrief in strijd komt met het decemberarrest. De Hoge Raad herhaalt de overweging uit het decemberarrest dat het EHRM nimmer uitdrukkelijk en zonder voorbehoud heeft beslist dat afwezigheid van een advocaat bij het verhoor onder alle omstandigheden een schending van artikel 6 EVRM inhoudt.⁴⁶ De Hoge Raad overweegt vervolgens:

‘3.6.6 Noch uit art. 6 EVRM, noch uit enige andere thans geldende rechtsregel vloeit voort dat een raadsman die tijdens het politieverhoor rechtsbijstand verleent aan een verdachte, in staat moet worden gesteld tijdens een verhoor a) daaraan deel te nemen door tussendoor vragen te stellen aan de verdachte of opmerkingen te maken, of b) de verdachte ten aanzien van specifieke vragen te adviseren zich (al dan niet) op zijn zwijgrecht te beroepen, zolang beperkingen dienaangaande niet zodanig zijn dat het recht op rechtsbijstand tijdens het verhoor slechts theoretisch of illusoir is.’

De Hoge Raad is van oordeel dat de regels en beperkingen uit de Beleidsbrief niet tekortdoen aan de praktische en effectieve uitoefening van het recht op verhoorbijstand.⁴⁷ Tot slot merkt de Hoge Raad nog op dat als de Beleidsbrief blijft gelden wanneer de implementatietermijn van de Richtlijn is verstreken, de inhoud daarvan niet onmiskenbaar in strijd is met de Richtlijn dat grond bestaat voor een buitentoepassing.⁴⁸

Al met al is het arrest van de Hoge Raad teleurstellend. De Beleidsbrief is volgens de Hoge Raad niet in strijd met artikel 6 EVRM of enig ander thans geldend voorschrift. Dit terwijl in andere landen (zoals Engeland) wel zichtbaar is hoe de verhoorbijstand *kan* uitpakken als de advocaat wel ruimte wordt gelaten voor een actieve inbreng.⁴⁹

Op 7 oktober jl. heeft de voorzieningenrechter definitief geoordeeld dat de Beleidsbrief niet strijdig is met het decem-

berarrest: de Beleidsbrief is niet onmiskenbaar onrechtmatig en er is geen aanleiding om de Beleidsbrief (partieel) buiten werking te stellen. Evenmin worden er door de voorzieningenrechter maatregelen getroffen ter effectuering van het recht op verhoorbijstand.⁵⁰

6 Is Nederland EHRM-proof?

Zoals reeds in paragraaf 2 tot uitdrukking komt, is onzes inziens de grondslag van de verhoorbijstand gelegen in artikel 6 EVRM. De toepassing en invulling dienen derhalve te voldoen aan de waarborgen die uit artikel 6 EVRM voortvloeien.

Wanneer de Nederlandse toepassing van de verhoorbijstand wordt vergeleken met de jurisprudentie van het EHRM, springen drie punten van discussie in het oog. Allereerst is het de vraag of het aanvangsmoment van het recht op verhoorbijstand, door de Hoge Raad gesteld op 1 maart 2016, in overeenstemming is met de EHRM-jurisprudentie. Vervolgens wordt ingegaan op de reikwijdte van het recht op verhoorbijstand. Tot slot wordt besproken of de invulling van de verhoorbijstand in Nederland overeenkomt met de regels zoals deze voortvloeien uit de jurisprudentie van EHRM.

6.1 Het aanvangsmoment van het recht op verhoorbijstand

De Hoge Raad introduceerde de verhoorbijstand pas voor gevallen vanaf 1 maart 2016. Gelet op het feit dat de grondslag van de verhoorbijstand moet worden gevonden in artikel 6 EVRM, bestaat het recht op verhoorbijstand naar onze mening echter al vóór 1 maart 2016. In Navone heeft het EHRM geoordeeld dat als de nationale wetgeving het recht op verhoorbijstand uitsluit, dat al op zichzelf een schending van artikel 6 EVRM oplevert.⁵¹ Het is dus de vraag of het oordeel van de Hoge Raad dat een schending van de verhoorbijstand pas vanaf 1 maart 2016 bestraft *kan* worden, conform de jurisprudentie van het EHRM is. Uit die jurisprudentie blijkt namelijk dat in landen waar geen verhoorbijstand in de wetgeving was opgenomen, het toch een schending van artikel 6 EVRM kan opleveren als een verdachte geen verhoorbijstand heeft gehad.⁵² In Frankrijk

45 HR 13 september 2016, ECLI:NL:HR:2016:2068.

46 HR 13 september 2016, ECLI:NL:HR:2016:2068, r.o. 3.6.4.

47 HR 13 september 2016, ECLI:NL:HR:2016:2068, r.o. 3.6.8.

48 HR 13 september 2016, ECLI:NL:HR:2016:2068, r.o. 3.6.9.

49 G.N. Roes & H.W.M. Schoof, *Europese best practices. De betrokkenheid van de raadsman tijdens het politieverhoor*, Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie 2012, p. 26-27.

50 Rb. Den Haag 7 oktober 2016, ECLI:NL:RBDA:2016:11981. In de uitspraak spreekt de voorzieningenrechter over het arrest van 15 december 2015. Wij gaan ervan uit dat dit een verschrijving betreft en dat de voorzieningenrechter doelt op het arrest van 22 december 2015, ECLI:NL:HR:2015:3608.

51 EHRM 24 oktober 2013, nrs. 62880/11, 62892/11, 62899/11 (*Navone e.a./Monaco*).

52 EHRM 13 oktober 2009, par. 33-34 (*Dayanan/Turkije*).

is na onder andere het oordeel van het EHRM in de zaak *Brusco* (2010) in april 2011 de wetgeving *Salduz-conform* aanpast, zodoende dat een advocaat bij verhoor aanwezig mag zijn.⁵³ Schotland is door de UK Supreme Court (in 2010) op de vingers getikt omdat de wetgeving niet voldeed aan de *Salduz*-uitspraak van het EHRM, want er mocht geen advocaat bij verhoor aanwezig zijn. Drie dagen na die uitspraak is de wetgeving aangepast.⁵⁴

6.2 Reikwijdte van het recht op verhoorbijstand

De Hoge Raad heeft geoordeeld dat:⁵⁵

‘(...) het EHRM nimmer uitdrukkelijk en zonder voorbehoud [heeft] beslist dat onder alle omstandigheden sprake is van een schending van art. 6 EVRM ingeval een verklaring voor het bewijs wordt gebezigd die de verdachte bij zijn verhoor door de politie heeft afgelegd terwijl zijn raadsman bij dat verhoor niet aanwezig was.’

Met de Hoge Raad menen we dat uit de EHRM-jurisprudentie inderdaad geen absoluut recht op een advocaat bij verhoor voortvloeit. Niettemin is het uitgangspunt van het EHRM wel dat een verdachte recht heeft op verhoorbijstand:⁵⁶

‘The Court is of the view that the fairness of criminal proceedings under Article 6 of the Convention requires that, as a rule (cursief KD/AK), a suspect should be granted access to legal assistance from the moment he is taken into police custody or pre-trial detention.’

Echter moet in elke situatie afzonderlijk worden bekeken wat als een eerlijk proces in de zin van artikel 6 EVRM kan worden beschouwd.⁵⁷ Onder bepaalde omstandigheden kan volgens het EHRM het recht van een verdachte worden beperkt.⁵⁸ Zo ook in de zaak *Ibrahim e.a.*, omdat sprake was van een ‘exceptionally serious and imminent threat to public safety’.⁵⁹

Het recht op verhoorbijstand is aldus niet absoluut.⁶⁰ Dat is ook in overeenstemming met artikel 3, zesde lid, van de Richtlijn. Vanuit de gedachte dat in Nederland ook het verschoningsrecht en de geheimhoudingsplicht van een advocaat opzij kunnen worden gezet in zeer uitzonderlijke omstandigheden,⁶¹ is dit oordeel in het licht daarvan ook te begrijpen.

Onzes inziens is dit geen breuk met de eerdere lijn van het EHRM dat het algemene uitgangspunt is dat een verdachte recht heeft op verhoorbijstand. Dit is enkel een nadere duiding dat onder zeer exceptionele omstandigheden het consultatierecht en het recht op verhoorbijstand kunnen worden beperkt, gelet op onder andere de aard van het strafbare feit en de maatregelen die zijn genomen om de belangen van de verdediging zo veel mogelijk te waarborgen. Het uitgangspunt dient derhalve te zijn dat de verdachte recht heeft op bijstand van een raadsman tijdens het verhoor. Dit komt naar onze mening onvoldoende tot uitdrukking in de jurisprudentie van de Hoge Raad.

6.3 Participatie van advocaat bij verhoor

Gelet op het kort geding aangespannen door de NVSA en NVJSA, de kritiek van de NOvA en de Beleidsbrief bestaat er nogal een verschil van mening over de invulling van de rol van de advocaat bij verhoor.

A-G Bleichrodt heeft in zijn conclusie van 8 juli 2016 rechtsvergelijkend onderzoek gedaan. Hieruit vloeit voort dat in de omringende landen de verhoorbijstand verschillend wordt ingevuld. In Duitsland bestaat nog geen recht op verhoorbijstand.⁶² In Italië lijkt de verhoorbijstand sterk op de bijstand zoals die is opgenomen in het wetsvoorstel. De advocaat moet toezicht houden op het rechtmatige verloop van het verhoor: erop toezien dat de verdachte gebruik kan maken van het zwijgrecht en dat geen ongeoorloofde druk op de verdacht wordt uitgeoefend. De rol tijdens het verhoor is vrij passief: de advocaat mag niet interveniëren. Wel mogen aan het einde van het verhoor vragen worden gesteld.⁶³ Uit een onderzoek bij advocaten in Frankrijk blijkt dat zij de inhoud van de verhoorbijstand als volgt beschrijven: ‘we are just decorative, like a vase on the table’.⁶⁴

53 V. Mitsilegas, M. Bergström & T. Konstadinides, *Research handbook in EU criminal law*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing 2016, p. 173. Zie ook EHRM 14 oktober 2010, nr. 1466/07 (*Brusco/Frankrijk*).

54 Mitsilegas, Bergström & Konstadinides, a.w., p. 172-173.

55 HR 13 september 2016, ECLI:NL:HR:2016:2068, r.o. 3.6.4.

56 Zie bijv. EHRM 13 oktober 2009, nr. 7377/03, par. 31 (*Dayanan/Turkije*).

57 EHRM 13 september 2016, nrs. 50541/08, 50571/08, 50573/08 en 40531/09, par. 250 (*Ibrahim e.a./Verenigd Koninkrijk*).

58 EHRM 20 oktober 2015, nr. 25703/11, par. 88 (*Dvorski/Kroatië*).

59 EHRM 13 september 2016, nrs. 50541/08, 50571/08, 50573/08 en 40531/09, par. 235 (*Ibrahim e.a./Verenigd Koninkrijk*).

60 EHRM 13 september 2016, nrs. 50541/08, 50571/08, 50573/08 en 40531/09, par. 260 (*Ibrahim e.a./Verenigd Koninkrijk*).

61 HR 1 maart 1985, ECLI:NL:HR:1985:AC9066, NJ 1986, 173.

62 Concl. A-G Bleichrodt van 8 juli 2016, ECLI:NL:PHR:2016:736, par. 54-55.

63 Roes & Schoof, a.w., p. 62.

64 Mitsilegas, Bergström & Konstadinides, a.w., p. 184.

Uit de Richtlijn (artikel 3, derde lid, onder b) blijkt dat het recht bestaat dat de advocaat 'bij het verhoor aanwezig is en daaraan *daadwerkelijk kan deelnemen*' (cursief KD/AK). Als de betrokkenheid van de advocaat wordt teruggebracht naar het maken van opmerkingen voor- en achteraf, is geen sprake van daadwerkelijk deelnemen aan het verhoor. Het is dus nog maar sterk de vraag of de ruime interpretatie die het EHRM aan de lidstaten heeft overgelaten, conform de Richtlijn wordt uitgelegd.

Naar onze mening tasten de beperkingen zoals neergelegd in de Beleidsbrief en het toekomstige wetsvoorstel de praktische en effectieve uitoefening van het recht op verhoorbijstand te zeer aan. Een advocaat kan enkel daadwerkelijk bijstand verlenen wanneer hij, zonder risico te worden verwijderd uit de verhoorkamer, opmerkingen kan maken en de verdachte desnoods bij elke vraag kan adviseren.

In het Statuut voor de raadsman in strafzaken (uit 2003) stelt dat de advocaat 'in staat moet worden gesteld alle verhoren van de verdachte met hem voor te bereiden en deze verhoren bij te wonen'. Dit is volgens de NVSA een elementaire voorwaarde voor het verlenen van effectieve bijstand.⁶⁵

Uit onderzoek uitgevoerd in opdracht van nota bene het ministerie van Veiligheid en Justitie blijkt dat ook geen enkele reden bestaat om de verhoorbijstand dusdanig te beperken dat enkel voor en na het verhoor opmerkingen kunnen worden gemaakt. Geconcludeerd wordt dat in andere Europese landen een actieve verhoorbijstand door alle betrokkenen als positief wordt ervaren. Vanuit politie en justitie wordt de verhoorbijstand gezien als een versterking van hun positie doordat achteraf minder wordt geklaagd over ongeoorloofde pressie of vormverzuimen tijdens het verhoor.⁶⁶ De zeggende tegenstelling tussen de belangen van de verdachte en de belangen van de waarheidsvinding blijkt enkel in de hoofden van de beleidsmakers en wetgever te bestaan.

In onze praktijk merken wij overigens bij FIOD-verhoren dat de soep niet zo heet wordt gegeten als opgediend. Bij deze verhoren wordt voorafgaand aan het verhoor wel afstemming met de advocaat gezocht, onder andere over het plannen van en het aanwezig zijn bij het verhoor. Er wordt standaard van uitgegaan dat de advocaat bij het verhoor aanwezig is en de FIOD werkt daar ook actief aan mee. Deze praktijk bestond al ruim vóór 1 maart 2016. Tijdens het ver-

hoor krijgen de advocaten veelal de gelegenheid om vragen te verduidelijken, documenten in te zien en opmerkingen te maken ten behoeve van de vastlegging in het proces-verbaal. Onderbrekingen voor een overleg met de verdachte zijn vaak ook mogelijk. Naar ons idee wordt de wijze van verhoren hierdoor niet gefrustreerd, maar komt dit juist het verloop van het onderzoek ten goede.

Desondanks blijft bij politieverhoren nog steeds onduidelijkheid bestaan ten aanzien van de invulling van de verhoorbijstand. Dat blijkt ook uit de vragen die door de vaste commissie voor Veiligheid en Justitie op 13 september 2016 hierover zijn gesteld. Hieruit blijkt de discrepantie tussen de Richtlijn en het wetsvoorstel over hoe actief een advocaat mag zijn tijdens het verhoor.⁶⁷ Wellicht dat dit nog leidt tot een wijzigingsvoorstel van het huidige wetsvoorstel.

7 Conclusie

Bij het EHRM is in de jurisprudentie zichtbaar hoe de verhoorbijstand zich langzaam heeft ontwikkeld. Waar in 2009 met de bekende Salduz-jurisprudentie een uitroep teken door het EHRM was geplaatst bij bijstand van een advocaat tijdens politieverhoor, wilden de wetgever én de rechter daar in Nederland nog niet aan geloven. Wellicht moet Nederland eerst door het EHRM op de vingers worden getikt wil de Salduz-jurisprudentie ook worden toegepast op verhoren van verdachten van vóór 1 maart 2016. Wellicht dat Nederland ook eerder Salduz-conform was gaan opereren, als iemand een zaak aan het EHRM had voorgelegd. Nu is het inmiddels medio 2016 en komt de implementatietermijn van de Richtlijn steeds dichterbij. Met het decemberarrest werd de opening gecreëerd voor een advocaat bij verhoor, maar nu die hobbel (eindelijk!) is genomen spitst de discussie zich toe op de *invulling* van de verhoorbijstand. Daarover bestaat nogal verschil van mening, waarbij de Hoge Raad zich in september 2016 hierover heeft uitgelaten. De vraag is nog maar of de discussie hiermee is beslecht, of dat dit juist het begin zal zijn van nog nader te voeren discussies.

De NOV a hanteert onzes inziens een opvatting conform de visie van het EHRM: een actieve participatie van de advocaat, om zo het recht op een eerlijk proces ex artikel 6 EVRM te waarborgen. De huidige invulling van de verhoorbijstand in de Beleidsbrief is daarvoor niet afdoende.

Wie waagt de gang naar het EHRM?

65 Statuut voor de raadsman in strafzaken, 13 november 2003, par. 21. Te vinden via de website van de NVSA, www.nvsa.nl, onder 'Statuut'.

66 Roes & Schoof, a.w., p. 69.

67 Kamerstukken I 2015/16, 34157, D, p. 2-4.